

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ

## Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΑΒΟΚΡΑΤΙΑΝ

(ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ—ΑΓΙΟΙ)

Σεβασμιώτατε, Κυρίαί, Κύριοι,

Πιθανόν νὰ ἐκπλαγῆ τις διατί κατηγάλωσα τόσα ἔτη εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἀπὸ Τίτου μέχρι σήμερον καὶ ἐπομένως διατί πάλιν τὸ θέμα ὅπερ ἐξέλεξα διὰ νὰ ὀμιλήσω ἐνώπιον Ὑμῶν εἶναι σχετικὸν πρὸς τὴν ἐν λόγῳ Ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ ἀπολογία μου δὲν εἶναι δύσκολος. Τὸ Βυζάντιον ἦτο κράτος θεοκρατικὸν καὶ ἡ διαδεχθεῖσα αὐτὸ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἐπίσης. Ὡς πρὸς τοὺς Φράγκους οἱ ὁποῖοι κατέσχον τὴν Κρήτην ἐπὶ τέσσαρας καὶ ἡμισὺν αἰῶνας, ἡ μεγαλυτέρα ἐθνικὴ ἀντίστασις τὴν ὁποίαν εὗρον εἰς αὐτὴν ἀντεπροσωπεύετο ὑπὸ τοῦ ἐγχωρίου κλήρου. Κοινὸς τόπος δ' εἶναι ἡ ἐπίκλησις τοῦ ἐπιχειρήματος τῆς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ὀργάνων αὐτῆς διευθύνσεως τῆς Παιδείας καὶ τῶν Γραμμάτων. Ἐξ ἄλλου ἡ Τέχνη εἶναι πρωτίστως θρησκευτικὴ καὶ ἂν ἀφηροῦντο τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήρια καὶ αἱ θρησκευτικαὶ παραστάσεις καὶ εἰκόνες, πολὺ ὀλίγα πράγματα (ἐκτὸς τῆς κατὰ παράδοσιν λαϊκῆς τέχνης καὶ τοῦ λόγου) θὰ εἶχομεν ἐκ τοῦ παρελθόντος πρὸς συναγωγὴν συμπερασμάτων. Ἐπίσης ἡ ἐθνολογικὴ σύστασις τοῦ πληθυσμοῦ ἐκρίνετο βιασικῶς ἐκ τῆς θρησκείας καὶ τῆς γλώσσης, ὥστε Ἕλληνες νὰ εἴμεθα ἀκριβῶς διότι ἐλατρεῦομεν ἑλληνιστὶ καὶ κατὰ τὰς παραδόσεις τοῦ Γένους ἡμῶν. Οἱ λόγιοι, οἱ διδάσκαλοι, οἱ καλλιτέχναι ἦσαν κατὰ μέγαν πλειονοψηφίαν ἱερωμένοι. Τὰ μοναστήρια ἦσαν παιδευτήρια, καλλιγραφικὰ κέντρα (ὅ,τι λέγομεν σήμερον τυπογραφεία καὶ ἐκδοτικοὶ οἴκοι) καὶ οἱ μεγαλύτεροι σοφοὶ τῆς θύραθεν παιδείας εἶχον συνήθως ἐκκλησιαστικὴν παιδείαν ἢ καὶ ἀξιώματα. Τέλος αἱ πολιτικαὶ δυνάμεις τοῦ Γένους ἐξεφράζοντο διὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιομάτων καὶ εἰς τὴν θρησκευτικὴν κοίνιστραν συνηγωνίζοντο, μὴ ὑπαρχούσης πολιτικῆς, οἱ ταγοί.

Τώρα δύναμαι νὰ εἰσέλθω εἰς τὸ θέμα μου, τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἀραβοκρατίας, ἀφοῦ προτάξω γενικὴν τινα εἰσαγωγὴν διὰ τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εὕρισκετο ἡ Ἐκκλησία μας πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς Νήσου.

## Α'

Ἡ Κρήτη ἐδέχθη τὸν Χριστιανισμὸν διὰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Ἀποστόλου Τίτου, τοῦ κατασταθέντος ἐν αὐτῇ πρῶτον ἐπισκόπου. Οὕτω ἡ Ἐκκλησία αὐτῆς εἶνα Ἀποστολική, οἱ πρῶτοι μάλιστα Κρήτες Χριστιανοὶ ἦσαν οἱ ἐξ Ἐβραιοκρητῶν παρευρεθέντες εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα κατὰ τὴν Πεντηκοστήν. Εὐνόητον εἶναι ὅτι ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῆς Νήσου καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτῆς ὑπαγωγή εἰς τὴν Ρώμην πρῶτον, κατόπιν δὲ εἰς τὴν Νέαν Ρώμην ἐπηρεάσαν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς Κρητικῆς Ἐκκλησίας. Πολυάνθρωπος ἡ Νῆσος, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἤκμαζον ἀκόμη πολλαὶ τῶν περιωνύμων αὐτῆς πόλεων τῶν γνωστῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, αἱ ὁποῖαι τῇ εἰχον δώσει τὴν ὀνομασίαν τῆς ἑκατομπόλεως, ταχέως ὑπὸ τὴν κυριωτάτην τῶν μεγαλοπόλεων αὐτῆς, τὴν Γορτύνην, καταστᾶσαν ἐκκλησιαστικὴν μητροπολιν, εἶδεν ἀναπτυσσομένας δύο περίπου δεκάδας ἐπισκοπῶν καὶ ἀπήρτισεν ἀρχιεπισκοπὴν ἔχουσαν ἰδίαν σύνοδον, τὴν ἀναφορὰν δὲ αὐτῆς πρὸς τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ μητροπολίτην τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ δι' αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀγιώτατον ἐπίσκοπον τῆς Παλαιᾶς Ρώμης. Μόλις δὲ μετὰ τὸ 700, εἴτε διὰ τὴν εἰκονομαχίαν εἴτε δι' ἄλλην αἰτίαν πολιτικὴν, εὐλογώτατα ὅμως διὰ τὴν σύμπτωσιν τῆς πολιτικῆς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν, ἀφοῦ πρὸ πολλοῦ ἤδη εἶχεν ἐκλείψει τὸ Λυτικὸν Ρωμαϊκὸν Κράτος καὶ τὴν Ἰταλικὴν χερσόνησον ἤλεγχε κατὰ τὸ ἐκάστοτε ἐφικτὸν ὁ βασιλεὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ Κρήτη εὐθὺς ὑπήχθη πρὸς τὸν τῆς Ἀνατολῆς Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην. Ἄλλωστε μετεἶχεν ἐκάστοτε διὰ τῶν ἀρχιερέων αὐτῆς εἰς τὰς οἰκουμενικὰς ἐν Ἀνατολῇ συγκληθείσας συνόδους καὶ γνωρίζομεν τὰ ὀνόματα τῶν εἰς αὐτὰς παρουσάντων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐπισκοπῶν αὐτῶν. Ὡστε φυσικώτερον ἦτο καὶ διὰ τὴν γεωγραφικὴν θέσιν καὶ διὰ τὴν πολιτικὴν καὶ στρατιωτικὴν διοίκησιν αὐτῆς, ἀφοῦ αὕτη ἐξηρτάτο ἐκ Κων/λεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ἄλλην ἑλληνικότητα τῶν ἠθῶν, τῶν θεσμῶν καὶ τῶν παραδόσεων, ἡ κατακλείουσα τὸ Λίγαϊον μεγαλόνησος νὰ συναφθῇ πρὸς τὴν ἀμέσως ἐλέγχουσαν αὐτὸ καὶ τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον Νέαν Ρώμην καὶ ἐκκλησιαστικῶς, ὥστε νὰ εὐκολύνεται ἡ ἀναφορὰ τοῦ Κρήτης πρὸς τὸν φυσικὸν αὐτοῦ κυριάρχην, τὸν πατριάρχην Κων/λεως.

Ἡ μελέτη τῆς πρώτης ταύτης περιόδου τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως διηλονότι αὐτῆς μέχρι καὶ τῆς ὑπαγωγῆς εἰς τὸν Κων/λεως καὶ πέραν αὐτῆς ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα, μέχρι τῆς κατὰ τὰ περὶ τὸ 826 ἔτη καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς ἀρχῆς ὑπὸ τῶν Ἀράβων, εὐκολύνεται ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῶν Συνόδων, ἀπὸ τὰ τακτικὰ τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀπὸ ποικίλας φιλολογικᾶς καὶ ἱστορικᾶς μαρ-

τυρίας ἔνθεν, καὶ ἐξ ἄλλου ἐκ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὕλης. Δηλονότι ἐκ τῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πολυαρίθμων ἐπισημανθεισῶν ἢ καὶ ἀνασκαφεισῶν βασιλικῶν ὑπὸ τῶν κ. Ὁρλάνδου, Πλάτωνος καὶ Καλοκύρη<sup>1</sup>, αἱ ὁποῖαι φωτίζουν ἡμᾶς περὶ τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἢ προβυζαντινῆς περιόδου ἰκανῶς, ἄλλων τινῶν μεταγενεστέρων κτισμάτων ὡς ὁ ναὸς τοῦ Ἀποστόλου Τίτου ἐν Γόρτυνι τῆς Μεσαρᾶς, καὶ ἐκ σπανίων τινῶν ἐπιγραφῶν παραδιδουσῶν καὶ ἄλλας εἰδήσεις καὶ ἐπισκόπων ὀνόματα. Ἐκ δὲ τῆς ἐκτάσεως τῶν ναῶν καὶ τοῦ κόσμου αὐτῶν καὶ τῆς συχνότητος δυνάμεθα ἀσφαλέςτερον νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἐξηπλώθη καὶ ἐπεκράτησεν εἰς εὐήμερούσας ἐπαρχίας καὶ ὅτι ἡ Ἐκκλησία Κρήτης ἔσχε καὶ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀλλὰ καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ Ζ' αἰῶνος μεγάλας κτήσεις καὶ γενναῖα εἰσοδήματα, ὥστε νὰ δύναται ν' ἀνεγείρῃ καὶ νὰ συντηρήσῃ τὰ ἐν λόγῳ κτίσματα καὶ νὰ διακοσμήσῃ αὐτά. Ἀνάλογον πρέπει νὰ φαντασθῶμεν τὸ ἱερατεῖον, τοὺς ψάλτας, τοὺς καλλιτέχναις μουσειωτάς, γλύπτας, ἀρχιτέκτονας καὶ ξυλουργοὺς, τοὺς ὑφαντουργοὺς, μεταλλουργοὺς καὶ φουσιὰ τοὺς παιδεύοντας τὸν κληρὸν διδασκάλους. Δεδομένου δ' ὅτι ἐκκλησιαστικὴ παιδεία δὲν ἔννοεῖτο οὐδὲ τότε (ὡς καὶ σήμερον) ἄνευ τῆς θύραθεν, καὶ λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι στεναὶ σχέσεις ὑπῆρχον ἀνέκαθεν πρὸς τὴν οὐχὶ μακρὰν κειμένην Παλαιστίνην καὶ τὴν Αἴγυπτον, κέντρα παιδείας καὶ μορφώσεως, ὅπου Σχολαὶ (πανεπιστήμια τῆς ἐποχῆς) καὶ ἐρημητήρια, μοναστῶν ἀσκητήρια, βιβλιοθήκαι καὶ πνευματικὴ κίνησις, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ εὐλογον συμπέρασμα, ὅτι δηλαδὴ ἡ Παιδεία δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἦτο διεξυγμένη ἀπὸ τὴν Τέχνην. Τοῦτο γενικῶς φαίνεται εἰς ἐμὲ ἰσχυρὸν διὰ πᾶσαν ἐποχὴν, παράδειγμα δ' ἔστω ὁ χρυσοῦς αἰὼν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καθ' ὃν ἐξ ἴσου ἀνεπτύχθη ἡ ὑμνογραφία καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, τὸ ἐπίγραμμα καὶ αἱ εἰκαστικαὶ τέχναι. Ἐπιβεβαιούται δὲ ἡ πρὸς τὴν Συρίαν καὶ Παλαιστίνην σχέσις ἀπὸ τὴν ἄνοδον εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον Ἀνδρέου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου, οὐ μόνον πατριώτου καὶ ὑπερασπιστοῦ τοῦ ποιμνίου του ἀπὸ τῶν ἐπιδρομῶν, ἀλλὰ καὶ διαπρεπεστάτου ρήτορος καὶ ποιητοῦ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν κατὰ παράδοσιν σχέσιν τοῦ Σινᾶ καὶ τῆς Ἱερουσαλὴμ πρὸς τὴν Κρήτην,

<sup>1</sup>) Περὶ βλ. ἰδίαι : Ν. Πλάτωνος, Αἱ ξυλόστεγοι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κρήτης «Πεπραγμένα Θ' Βυζ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης» Α', 1954, σσ. 415 (+ πίν. 93 - 101). — Κ. Καλοκύρη, Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου Κρήτης, «Κρ. Χρ.» Β', 1948, σσ. 380 - 383. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ βασιλικὴ τῆς βυζαντινῆς Συβρίτου, «Κρ. Χρ.» Π', 1959, σσ. 7 - 38 + ΙΔ' πίν. — Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Συναίας [Σελίνου] «Κρ. Χρ.» Ζ', 1953, σσ. 337 - 359.

τέκνα τῆς ὁποίας ἐπὶ αἰῶνας διακονοῦν τὰ δύο ταῦτα μεγάλα θρησκευτικὰ κέντρα. Ἐνῶ ὁμως ἔχομεν ἀπὸ πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῶν τὰ μεγάλα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ταύτης, τὰς 40 περίπου βασιλικὰς τῆς Κρήτης καὶ τοὺς ἄλλους πρὸ τῆς Ἀραβοκρατίας ναοὺς, στεροῦμεθα οἰασθήποτε ἐνδείξεως περὶ ὑπάρξεως μεγάλων μοναστηρίων εἰς τὰ ἀκρωτήρια καὶ τὰ ὄρη τῆς μεγαλονήσου. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι εὐσεβεῖς ψυχαὶ δὲν ἀνεξήτουν τὴν τελείωσιν εἰς σπήλαια καὶ μικρὰ ἀπρόσιτα ἀσκητήρια. Πάντως ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωσις καὶ τῆς Κρήτης, ὅπως καὶ πολυαριθμῶν ἄλλων ἑλληνικῶν νησιωτικῶν χώρων, καθὼς ἐπιβάλλουν εἰς ἡμᾶς τὰ κτίσματα τῆς ἐποχῆς νὰ συμπεράνωμεν, φαίνεται οὐχὶ μοναστικὴ καὶ ἀσκητικὴ ἀλλὰ συγκεντρωμένη εἰς τὰς πόλεις, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος εἶχε περὶ αὐτὸν πολυπληθῆ κληρῶν.

Ἄλλο θέμα τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ θιγῆ κατὰ τὴν στιγμὴν αὐτὴν εἶναι τὸ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τῆς Νήσου. Αἱ δύο μεγάλαι πόλεις ἦσαν ἡ Γόρτυς ἢ Γορτύνη ὅπου ἤδρευεν ὁ κονσιλιάριος καὶ κατόπιν ὁ στρατηγός, καὶ ἡ Κυδωνία. Ἐξ αὐτῶν ἡ πρώτη κατάκειται πρὸ πολλοῦ εἰς ἐρείπια, τοῦ ἀστικοῦ κέντρου μετατοπισθέντος πρὸς τὴν θάλασσαν, ἀκριβῶς διότι διὰ τῆς θαλάσσης ἐκράτησαν καὶ οἱ Ἀραβες καὶ ὁ καταβαλὼν αὐτοὺς Νικηφόρος, ἐννοῶ τὸν Χάνδακα (Candia), τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον. Ἡ δευτέρα, ἀφανισθεῖσα ὑπὸ τοῦ χρόνου ὡς τείχιμα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὡς πόλιμα, ἀνέλαβε ζωὴν πρὸ 700 καὶ πλέον ἐτῶν, συνοικισθέντος τοῦ φρουρίου αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν καὶ ἔκτοτε γνωρίζεται ὡς τὰ Χανιά (La Canea). Παρὰ τὰς δύο ταύτας πόλεις, τὰς ὁποίας ἡ φιλοτιμία καὶ ἡ παράδοσις ἔφεραν ὡς μὴ δουλωθείσας ὑπὸ τοὺς Ἀραβας, ὑπῆρχον ἀκόμη δεκάδες τινὲς πολισμάτων φερόντων τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα ὑπὸ τὰ ὁποῖα ἦσαν γνωστὰ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν καὶ ἑλληνικὴν περίοδον. Τῶν πόλεων τούτων, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, τὸ τέλος συνεχρονίσθη μετὰ τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων διὰ λόγους οὐ μόνον σχετιζομένους πρὸς τὴν ἀπόπειραν κατακτήσεως καὶ τὴν κατάκτησιν καὶ τὴν φυσικὴν κατ' αὐτὰς δῆωσιν τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ διὰ λόγους οἰκονομικοῦς. Ἡ ἀσφάλεια τῶν θαλασσιῶν μεταφορῶν ἔκρινε τὴν τύχην τῆς εὐημερίας τῶν Νήσων τῆς Ἄναι. Μεσογείου.

Διὰ νὰ ἐξαχθῶν ἀσφαλῆ ἱστορικὰ συμπεράσματα πρέπει νὰ προηγηθῆ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐξερεύνησις τῆς Κρήτης, καὶ δὲν ἐννοῶ τὴν προϊστορικὴν. Πρέπει δηλονότι πέραν τῶν βασιλικῶν καὶ τῶν ἄλλων ναῶν τῶν πρὸ τοῦ 826 μ. Χ. κατασκευασθέντων νὰ ἐρευνηθῶν καὶ τὰ ἄλλα κτίσματα τῶν Κρητικῶν πολισμάτων, τὰ τείχη, τὰ ὕδραγωγεία, οἱ πυλῶνες κλπ. διὰ νὰ καταλήξωμεν εἰς συμπέρασμα πρῶτον διὰ μίαν ἐκάστην πόλιν καὶ δεύτερον διὰ τὸ σύνολον τῶν ἀστικῶν

κέντρων, ἂν ταῦτα κατεστράφησαν πρὸς τῆς ἀραβικῆς κατακτίσεως, κατ' αὐτὴν ἢ μετ' αὐτήν. Τοῦτο θὰ ἠνέκλυνε τὰ μέγιστα τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων περὶ τῆς τύχης τῶν ἐπισκοπῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων ἐπὶ ἀραβοκρατίας. Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη θ' ἀναπληρώσῃ ἐν προκειμένῳ τὴν ἔλλειψιν φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν πηγῶν, ἢ θὰ συνδνάσῃ πρὸς αὐτὰς τὰ εὐρήματα.

Τοῦτο ἤδη ἐγένετο κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη προκειμένου περὶ τοῦ Ἡρακλείου ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Νικ. Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος ἀνέτρεψε τὴν πρὶν κρατοῦσαν γνώμην καθ' ἣν τὸ ἀραβικὸν τείχος τοῦ Χάνδακος καθιέρηθ' ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ὅποιοι ἀφῆκαν τὴν πόλιν ἀτείχιστον, ἀποδείξας καὶ διὰ τῶν πραγμάτων ὅτι καὶ οἱ ἐλευθερωταὶ ἐτείχισαν τὴν πόλιν καὶ διακριβώσας τὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ ἐν λόγῳ βυζαντινοῦ τείχους τοῦ δεκάτου αἰῶνος<sup>2</sup>. Λυστυχῶς ἀνάλογος μέριμνα δὲν ἐλήφθη περὶ τῆς Κυδωνίας, ὅταν μάλιστα οἱ βομβαρδισμοὶ τῆς συνοικίας Καστελλίου Χανίων ἀπεγάλυψαν τὸ βυζαντινὸν τείχος καὶ τοὺς πύργους του. Καὶ εἰς τὰς δύο μεγάλας κρητικὰς πόλεις τὰ συμφέροντα τῶν ἰδιοκτητῶν ἐβλάψαν τὴν συντήρησιν τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τὰ ὅποια πολλάκις ἀτιμωρητῆ κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν συγχρόνων μας.

Συνδυασμὸς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης καὶ ἱστορικῆς ἀναδιφήσεως ἐπιλύει καὶ τὸ θέμα τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν παραλίων ἀρχαίων πόλεων τῆς Κρήτης, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δὲ κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ 826 αἰῶνα ἐδρῶν ἐπισκοπῶν. Διὰ τί αἱ πόλεις αὗται ἐγκατελείφθησαν ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων οἱ ὅποιοι ἐτράπησαν πρὸς τὰ ἐνδότερα τῆς Νήσου καὶ ἐκεῖ ᾠκοδόμησαν νέας βασιλικὰς καὶ ἔπηξαν τὰς ἔδρας αὐτῶν; Ἡ παραδεκτὴ ἐρμηνεῖα στηρίζεται ἐπὶ τὴν ἄποψιν ὅτι ἔφευγον καὶ ὁ πληθυσμὸς καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν πειρατῶν κατὰ τοὺς ἔβδομον καὶ ὄγδοον αἰῶνας. Ἦσαν δ' ὄντως Ἀραβες οἱ πειραταὶ οὗτοι καὶ κατ' αὐτῶν φέρεται πολεμήσας εἰς τὸ ὄχυρόν τοῦ Δριμέως ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης Ἀνδρέας (726)<sup>3</sup>. Ἐπομένως ἡ ἀραβοκρατία ἔχει τὴν προϊστορίαν της καὶ αὕτη πάλιν τὰς ἐπιπτώσεις της ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς

<sup>2</sup>) Πρβλ. Ν. Πλάτωνος, Τὰ τείχη τοῦ Χάνδακος κατὰ τὴν δευτέραν βυζαντινὴν περίοδον, «Κρ. Χρ.» Α', 1947, σσ. 239-48. — Τοῦ αὐτοῦ, Καὶ πάλιν περὶ τῶν Βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος, αὐτόθι Α', 1950, σσ. 353-360. — Τοῦ αὐτοῦ, Νέα στοιχεία διὰ τὴν μελέτην τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος, αὐτόθι Σ', 1952, σσ. 439-459 + πίν.

<sup>3</sup>) Πρβλ. Β. Λαοῦρδαν, Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου, ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἁγίους Δέκα καὶ καλλινίκους μάρτυρας, «Κρ. Χρ.» Γ', 1949, σσ. 85-117 (ἰδίᾳ σ. 98). — Ἰω. Β. Παπαδοπούλου, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς, Ἀθήναι 1948, σ. 37, 51. Ἐσχάτως: Ν. Β. Τομαδάκη, Ἀνδρέας Κρήτης ΘΗΕ Β', 1963.

ἱστορίας τῆς μεγαλονήσου. Ἐλθωμεν ἤδη εἰς τὴν καθ'αυτὸ ἱστορίαν τῆς ἐν Κρήτῃ ἀραβοκρατίας.

## Β'

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ ἐνάτου καὶ δεκάτου αἰῶνος<sup>4</sup> δυνάμεθα νὰ συνθέσωμεν ἐκ δύο πηγῶν. Τῶν ἀραβικῶν, συγχρόνων ἢ μεταγενεστέρων, αἱ ὁποῖαι γενικῶς εἶναι σύντομοι καὶ ἀόριστοι καὶ δὲν ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν τῶν κατακτηθέντων ἀπίστων. Καὶ τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ διακριθῶν εἰς ἱστορικές, φιλολογικὰς καὶ ἀγιολογικάς. Αἱ πρῶται, αἱ ἱστορικαί, ὀφείλονται εἰς συγχρόνους ἢ μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς ἢ χρονογράφους οἱ ὁποῖοι ὁμιλοῦν περὶ τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ἄραβας, περὶ τῶν ἐπανειλημμένων προσπαθειῶν τῆς βυζαντινῆς ἀλλῆς ὅπως ἀνακτήσῃ τὴν Νῆσον καὶ περὶ τῆς ἐπιχειρήσεως τοῦ μαγίστρου Νικηφόρου Φωκά, δι' ἧς αὕτη ἐπετεύχθη. Ὁ ἱστορικὸς Λέων Διάκονος εἶναι ἡ ἀξιολογώτερά τῶν ἐν λόγῳ πηγῶν. Αἱ φιλολογικαὶ πηγαὶ ἀποτελοῦν ρητορικὰ κείμενα ἢ στιχηρὰ ἐγκώμια, ὅπως τὸ Ποίημα Θεοδοσίου τοῦ Διακόνου, τὸ ὁποῖον ἐσχάτως ἔτυχεν ἀρίστης ἐκδόσεως καὶ ὑπομνηματισμοῦ. Τέλος τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα εἶναι δυνατὸν νὰ παρέχουν εἰς ἡμᾶς σημαντικὰς πληροφορίας. Φιλολογικαὶ πηγαὶ εἶναι καὶ τὰ Τακτικά, δηλονότι ἡ ἐπίσημος τάξις τῶν ἐπισκόπων τῆς Κρήτης εἰς τὴν ὅλην ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι δὲν γνωρίζομεν ἀσφαλῶς ποῦ ἀναφέρονται εἰς πραγματικὴν κατάστασιν καὶ ποῦ ἀπλῶς ἐξεικονίζουσι τὴν σειρὰν τὴν ὁποῖαν θὰ ἐλάμβανον ἂν ὑπῆρχον οἱ ἐπίσκοποι Κρήτης, ἢ τὴν σειρὰν ἣν εἶχον οἱ τιτουλάριοι ἐπίσκοποι οἱ διαβιοῦντες ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει ὑπὸ τοὺς ψιλούς τίτλους τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Μεγαλονήσου<sup>5</sup>.

Τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν, αἱ ἀραβικαὶ καὶ ἑλληνικαὶ πηγαὶ δὲν ἀφοροῦν συνήθως εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τῶν δύο τούτων αἰῶνων. (Θ' καὶ Ι'). Ἡ καλὴ τύχη δι' ἡμᾶς ἀλλ' οὐχὶ ἐπίφθονος δι' ἐκεῖνον, ἔφερε τὸν διάκονον Ἰωάννην Καμενιάτην Θεσσαλονικέα, αἰχμάλωτον τῆς συμφορᾶς τοῦ 904, διαμετακοιμίζομενον πρὸς Ἀνατολάς, εἰς τὸ σκλαβοπάζαρον τοῦ Χάνδακος, τὸ ὁποῖον περι-

<sup>4</sup>) Πρὸβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. Η' - ΙΓ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 67 - 107. — Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπισκοπὴ καὶ Ἐπίσκοποι Κυδωνίας, «Κρ. Χρ.» ΙΑ', 1957, σσ. 1 - 42

<sup>5</sup>) Πρὸβλ. Γερασίμου Ἱ. Κονιδάρη, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι τοῦ Ι' αἰῶνος, «Κρ. Χρ.» Ζ', 1953, σσ. 462 - 478 + πίν.

γράφει ἐκτενῶς, ἀλλ' οὐδ' ἐκεῖνος δὲν ἠδύνατο νὰ γνωρίζῃ τί ὑπῆρχεν ἔνδον τῆς Νήσου καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας αὐτῆς. Περιέγραψεν ἀπλῶς τὰ βιάσανά του καὶ ὅ,τι ὑπέπεσεν εἰς τὴν ἀντίληψίν του εἰς τὸν τόπον τὸν περὶ τὸν Χάνδακα ὅπου ἐκρατήθη ἐπὶ τινα χρόνον. Περὶ ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως τῆς Νήσου ἢ περὶ τοῦ ἀγροικοῦ αὐτῆς πληθυσμοῦ δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος.

Ἐνώπιον τοῦ σκότους αὐτοῦ τῶν πηγῶν ὁ ἱστορικὸς θὰ προσφύγῃ εἰς δύο τινά. Πρωτίστως εἰς τὰ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν συμβάντα, δηλονότι τὴν δρᾶσιν τῶν δύο διαπρεπῶν ἱεροκηρύκων καὶ ἀναστηλωτῶν τῆς Ὁρθοδοξίας τοῦ Ποντίου Νίκωνος τοῦ Μετανοείτε<sup>6</sup> καὶ τοῦ Κρητὸς Ἰωάννου τοῦ Ξένου, τὸν ρόλον τῶν ὁποίων προσεπαθήσαμεν νὰ καθορίσωμεν ὁ Σπυρ. Λάμπρος, ὁ L. Petit, ὁ πατὴρ Vit. Laurent καὶ ὁ ὑποφαινόμενος<sup>7</sup>. Ὁμοίως εἰς εἰδήσεις, ἐκ τῆς δευτέρας βυζαντινῆς περιόδου, ὡς ἔπραξεν ὁ ἤδη εὐφήμεως μνημονευθεὶς πατὴρ Laurent, προκειμένου περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Σουραῆτ (= Συβρίτου)<sup>8</sup>. Ἡ μαρτυρία τῶν μεταγενεστέρων δὲν λύει αὐτομάτως τὰ ζητήματα, διότι τὰ ἱστορικὰ γεγονότα πρωτίστως χρῆζον ἐρμηνείας ὀρθῆς. Καὶ οἱ γράψαντες π. χ. τὸν βίον τοῦ Νίκωνος δὲν ἠδύναντο νὰ γνωρίζουν τὰ προβλήματα τῆς Κρήτης ἐκ τοῦ χώρου τῆς Ν. Πελοποννήσου ὅπου ἐτιμήθη ὁ ἡμέτερος ἅγιος.

Κατὰ δεύτερον λόγον τὰ πράγματα πρέπει νὰ κριθοῦν κατὰ τινα ἀναλογίαν πρὸς τὰ κρατήσαντα ἀπὸ τοῦ 622 ἕξ. εἰς τὸν ἀνατολικὸν χῶρον, τὰ πατριαρχεῖα δηλονότι Ἀλεξανδρείας, Ἱεροσολύμων καὶ Ἀντιοχείας, τὴν ἀραβοκρατηθεῖσαν Ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου καὶ δὴ πρὸς τὰ κρατήσαντα ἐν Σικελία, ὅπου οἱ Ἀραβες ἔμειναν ὑπὸ ἀναλόγους συνθήκας εἰς παράλληλον περίπου χρόνον. Ἡ στάσις τοῦ Μωαμεθανισμοῦ ἔναντι τῆς ὀργανωμένης Ἐκκλησίας δὲν ἦτο ἀσφαλῶς εὐνους, ἐξηρτάτο δὲ ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν Ἀράβων, ἀπὸ τὰς συνθήκας τῆς καταλήψεως τῶν πόλεων, ἀπὸ τὰς σχέσεις ἰδίᾳ τῶν μουσουλμάνων πρὸς τὸ Βυζάντιον. Ἡ Ἐκκλησία εἰς Ἱεροσόλυμα ἦτο ἐλευθέρη καὶ εὐημεροῦσα μόνον ἐφ' ὅσον δὲν συνέτρεχον πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις μετὰ τὸ Βυζαντινῶν καὶ τῶν Χαλίφηδων ἢ Ἐμίρηδων τῶν Ἀράβων, ἀπεναντίας δὲ περιορισμένη καὶ ὑπὸ διωγμῶν, ἀγνοουμένων τῶν ἀνε-

<sup>6</sup>) Πρὸβλ. κατωτέρω.

<sup>7</sup>) L. Petit, Saint Jean Xenos ou l'Ermite d'après son autobiographie AB XL, 1924, σσ. 5 - 20. — Νικολάου Β. Τομαδάκη, 'Ο ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ· Κρ. Χρ.' Β', 1948, σσ. 47 - 72 (+ πίν.).

<sup>8</sup>) V. Laurent, Le synodicon de Sybrita et les métropolités de Crète aux Xe - XIIIe siècles, EO 36, 1933, σσ. 385 - 412.

γνωρισμένων ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ δικαιωμάτων αὐτῆς, εἰς περίπτωσιν πολέμου. Πικρὰν πείραν τοῦ πράγματος ἔχομεν οἱ Ἕλληνες ἐκ τῆς Τουρκοκρατίας<sup>9</sup>. Ἐπομένως οἱ διωγμοὶ ἐν Ἀλεξανδρεῖα ἰδίᾳ ἀλλὰ καὶ Παλαιστίνῃ δὲν ἦτο τι ἀσύνηθες. Ἀνάλογος ἦτο ἡ κατάστασις εἰς τὴν περὶ τὸ 889 προσβληθεῖσαν ὑπὸ τῶν Ἀράβων Σικελίᾳ, τῆς ὁποίας ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς ἀραβικῆς κυριαρχίας συνετελέσθη πολὺ ἀργότερον<sup>10</sup>. Εἶναι μεμαρτυρημένον ὅτι ἐπετρέπετο εἰς τὴν πολυάνθρωπον ἑλληνικὴν ἀκόμη τότε Νῆσον ἢ ὕπαρξις ἐπισκόπου<sup>11</sup>, ὁ ὁποῖος ἐχειροτονεῖ τὸν διὰ τοὺς ἰθαγενεῖς προωρισμένον κλῆρον. Ἡ θέσις τοῦ ἐπισκόπου τούτου φυσικὰ ἐδυσχεραίνετο εἰς περιπτώσεις ἐκστρατειῶν τῶν Βυζαντινῶν, ὅπως π. χ. ἡ κατὰ τὸ 964 ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ ἐπιχειρηθεῖσα. Ἡ ἀναλογία τῆς ἀραβικῆς συμπεριφορᾶς συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀνοχῆς τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς τὴν Κρήτην, παρὰ τὰς διώξεις. Εἰς τοῦτο ἐνισχυόμεθα ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν διαγωγὴν τῶν Ἀράβων πρὸς τοὺς Κυπρίους, περὶ τῶν ὁποίων μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἀλληλογραφία Νικολάου τοῦ Μυστικῆ. Ἡ Κύπρος, ὡς γνωστόν, ἔμεινε ὑπὸ τοὺς Ἀράβους ἀπὸ τοῦ 647 μέχρι τοῦ 965<sup>12</sup>.

Ὅμως βασικὸς παράγων, κριτῆς τῆς ὅλης ὑποθέσεως, εἶναι ἡ ἐθνολογικὴ σύστασις τῆς Νήσου. Οἱ σημερινοὶ τῆς κάτοικοι εἶναι βεβαίως κατὰ τινα ἐλαχίστην ἀναλογίαν ἀπόγονοι τῶν ἀποικισθέντων εἰς στρατιωτόπια ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ, Βαρβάρων, Ἀρμενίων, Τσακῶν, Σλάβων ἐλευθερωτῶν αὐτῆς, καθὼς καὶ τῶν ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ἀσφαλῶς ἀποικισθέντων Ποντίων, Μακεδόνων, Τενεδίων, Ναυπλιέων καὶ ποικίλων ἄλλων δούλων καὶ ἀπελευθέρων ἢ ἐξ ἀνάγκης μεταναστῶν πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κων/λεως, ἀλλ' ὁ πληθυσμὸς τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν τῆς τε Δυτικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Κρήτης πασιφανῶς ἀνθρωπολογικῶς κατέρχεται εὐθὺς ἐκ τῶν ἀρχαίων αὐτῆς κατοίκων, τῶν ὁποίων ἐξελιγμένην τὴν γλῶσσαν λαλεῖ.

Οἱ ἐν λόγῳ κάτοικοι δὲν ἐνοθεύθησαν ὑπὸ τῶν Ἀράβων, οἱ δὲ πολυπληθεῖς Ἀραβόκρητες (ζευγμά σπορᾶς ἀνδρῶν μουσουλμάνων καὶ γέννας ἐντοπιῶν γυναικῶν) ἐξωλοθρεύθησαν τὸ 961 εἴτε ἐπὶ τύπου

<sup>9</sup>) Ὅτε Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος εἶχεν ἀντίκτυπον ἐπὶ τῶν Χριστιανῶν. Τὰ τῆς Ἑλληνικῆς δ' ἐπαναστάσεως ἐπακόλουθα εἶναι πασίγνωστα.

<sup>10</sup>) Τὸ 962 ὑπέκλυσε τὸ Ταορμίνιον (Taormina), ἡ δὲ Ρομβέα μόνον μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐκστρατείας τοῦ Φωκᾶ (965).

<sup>11</sup>) Πρβλ. G. Schlumberger, Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς (μετάφρασις Ἰ. Λαμπρίδη), ἐν Ἀθήναις 1917, σ. 505.

<sup>12</sup>) Χωρὶς ν' ἄλλοιωθῇ ὁ πληθυσμὸς τῆς. Προσκαίρως καὶ ἐν μέρει εἶχεν ἐλευθερωθῇ ἐν τῷ μεταξὺ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Β', Νικηφόρου Α' καὶ Βασιλείου Α'



εἶτε μετενεχθέντες χάριν θριάμβου τοῦ Φωκᾶ εἰς τὴν βασιλεύουσαν, εἶτε πωληθέντες ὡς δοῦλοι, ὅσοι δὲν ἐγένοντο θύματα τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς ἐκδικητικότητος τῶν Βυζαντινῶν. Καὶ ἄλλοι παλαιότερον καὶ ἡμεῖς ἐσχάτως ἀπεδείξαμεν ὅτι οἱ Ἀμπαδιῶται Τοῦρκοι, μελαψοὶ ἀλλ' ἑλληνιστὶ λαλοῦντες μέχρι τοῦ 1923 ὅτε ἀντηλλάγησαν, δὲν ἔχουν καμμίαν σχέσιν μὲ τὴν ἀραβοκρατίαν. Ἡ ὑποτεθεῖσα ἐθνολογικὴ ἀλλοίωσις τῆς Κρήτης κατὰ τὴν κατάληψιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἂν δὲν ὑπῆρξεν εὐσεβῆς πόθος τῶν νεωτέρων ιστοριογράφων, ὑπάρχει μῦθος καταπεσῶν<sup>13</sup>. Ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ἐφθάρη ἀναντιρρήτως εἰς τὰ ἀστικὰ κέντρα, ἅτινα καὶ ἐν πολλοῖς κατεστράφησαν, ἀλλὰ διεσώθη, λόγῳ τῆς φυλετικῆς ἀντοχῆς, εἰς τὴν ὄρεινὴν ὕπαιθρον. Οἱ Μοξάραβες ἠσχολοῦντο μὲ τὴν θάλασσαν καὶ τὴν πειρατείαν, δὲν ἦσαν Σῦροι νομάδες καὶ βοσκοὶ, προήρχοντο ἐξ Ἰσπανίας, μέσῳ τῶν παραλίων τῆς Β. Ἀφρικῆς. Ἡ φθορὰ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ πρέπει νὰ ὑπῆρξε πολὺ μεγάλη, ἀλλ' ἀνεπληρώθη ταχέως διὰ τῆς ἀνανεώσεώς του κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τὴν ἀκένωτον ἀγροτικὴν πηγὴν. Ὁ μακρόβιος οὗτος ἀγροτικὸς πληθυσμὸς δὲν ἠδύνατο ν' ἀποβάλλῃ τὰς θρησκευτικὰς του ἀναμνήσεις καὶ συνηθείας εἰς τρεῖς γενεάς. Τὰ τέκνα τῶν κατακτηθέντων περὶ τὸ 826 χριστιανῶν εἰκονομάχων ἢ ὀρθοδόξων ἀκμάζοντα περὶ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ μεταδώσουν τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας των καὶ λατρευτικὰς συνηθείας εἰς τοὺς υἱοὺς καὶ τοὺς ἐγγόνους των, ἐπὶ τῶν ὁποίων συνέβη ἡ ἀπελευθέρωσις. Αἱ γυναῖκες μάλιστα δυσκολώτατα δύναται ν' ἀποστοῦν τῶν λατρευτικῶν τύπων καὶ θρησκευτικῶν αὐτῶν συνηθειῶν, οἷα αἱ πρὸς τοὺς ἁγίους τιμαί, αἱ προσευχαί, αἱ νηστεία.

### Γ'

Ἐλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος ποιοὶ ἦσαν οἱ ἀρχιερεῖς Κρήτης κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν, ἂν ὄντως ὑπῆρξαν ἐπίσκοποι εἶτε ἐν τῇ Νήσῳ εἶτε ἔξω αὐτῆς τιτουλάριοι (δηλονότι τίτλον ἐπαρχίας μόνον ἔχοντες ἀλλ' οὐχὶ ποιμνιον)<sup>14</sup>.

Σήμερον ἀδιστακτῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ποῖος ἦτο ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης καὶ ποιοὶ ἐπίσκοποι κατὰ

<sup>13</sup>) Νικολάου Β. Τομαδάκη, Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (826 - 961 μ. Χ.) Περὶ τῆς δῆθεν ἀλλοιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐξ ἀπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς, ΕΕΒΣ Α', 1960, σσ. 1 - 38.

<sup>14</sup>) Ἀκολουθῶ ἐνταῦθα μὲ ἐλαχίστας τροποποιήσεις τὴν ἀπὸ τοῦ 1954 δημοσιευθεῖσαν ἐν ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, προσημειωθεῖσαν μελέτην μου.

τὴν τρίτην δεκαετηρίδα τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, ὅτε ἡ Νῆσος περιήλθεν εἰς τοὺς Μοζάραβας. Ὡς δὲ θὰ ἴδωμεν περαιτέρω εἰς τὰ ἀγιολογικά, εἶναι ἀπαράδεκτον σήμερον ὅτι ὑπῆρξε Κύριλλος Β΄ Γορτύνης ὁ ὁποῖος δῆθεν ἔμαρτύρησε κατὰ τὴν τῆς πόλεως αὐτοῦ ἄλωσιν.

Ὁ τελευταῖος γνωστὸς ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης εἶναι ὁ Ἡλίας ὁ μετασχὼν τῆς ἑβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787), ἀλλ' εἶναι πάντη ἀπίθανον ὅτι οὗτος ἦ τις τῶν ἔνδεκα ἐπισκόπων τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ μεθ' ὧν μετέβη εἰς Κων/λιν ἐπέζη τὸ 826.

Ἐξ ἀρχῆς δὲ βεβαιῶ, ὅτι καθ' ὅσον ἠρεύνησα καὶ γνωρίζω δὲν συνήντησά τινα ἀρχιερέα ἐπισκοπῆς τινος τῆς Κρήτης τιτουλάριον διαμένοντα ἔξω τῆς Νήσου.

Παρὰ ταῦτα ἐκ τοῦ πολυτίμου Συνοδικοῦ τῆς Ἐκκλησίας Συμβίτου (τέλος ιβ' αἰ.) ὅπερ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ πατρὸς V. Laurent, γνωρίζομεν τίς διεδέχθη τὸν κατὰ τὸ 787 Ἡλίαν Κρήτης. Ὁ ἐκδούς τὸ Συνοδικὸν δικαίως σκέπτεται ὅτι τοῦτο περιλαμβάνει ἀρχιερεῖς ἐπισκοπεύσαντας μετὰ τὸ 843 (ἀναστήλωσιν τῶν εἰκόνων) καὶ ὑποθέτει ὅτι οἱ ἐν αὐτῷ καταχωριζόμενοι 19 πρῶτοι μητροπολίται καὶ ἀρχιεπίσκοποι Κρήτης κατεγράφησαν κατὰ τὴν σειρὰν τῆς ἀρχιερατείας αὐτῶν, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ 961 μ. Χ. Παρὰ ταῦτα προτάσσει αὐτῶν τὸν Ἀνδρέαν πρόεδρον Κρήτης καὶ ταυτίζει ἐξ αὐτῶν τὸν Στέφανον (1027 - 1030), Ἰωάννην τὸν Γ' (πρὸ τοῦ 1100), Ἡλίαν (περὶ τὸ 1120), Ἰωάννην Δ' (1166 — Νοέμβρ. 1171). Περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ τελευταίου Νικολάου (1195 - 1203, 1216 - 1221) δὲν χωρεῖ τις ἀμφισβήτησις. Εἶναι δυνατὸν ὅμως ἡ παραρησία τοῦ Συνοδικοῦ τούτου νὰ μνημονεύη κατ' ἐπιλογὴν τοὺς εἰς τὴν μνήμην διασωθέντας μητροπολίτας καὶ ἀρχιεπισκόπους Κρήτης παιλαιότερον τοῦ 843, καὶ μετὰ ταῦτα, ἐφ' ὅσον οὗτοι ὑπῆρξαν ὀρθόδοξοι. Ὁ Ἀνδρέας Κρήτης ἦτο ἤδη ἅγιος καὶ πρὸ τῆς εἰκονομαχίας (+ 726), διὰ τοῦτο δὲν περιλαμβάνεται. Ποῖος λοιπὸν ἦτο τοῦ κατὰ τὸ 787 Ἡλίου ὁ διάδοχος; Ἐὰν ὁ πίναξ ἀρχίζῃ ἀπὸ τέλους τοῦ Η' αἰ. πρέπει νὰ εἶναι ὁ κατὰ τὸν κατάλογόν μου ὑπ' ἀριθ. 7 Ἰωάννης, ὅτε καὶ οἱ ἐπόμενοι τέσσαρες κατὰ σειρὰν Ἰωάννης, Στέφανος, Νικήτας καὶ Νικήτας καλύπτουν τὸ μέχρι τῶν μέσων τοῦ Θ' αἰ. διάστημα, ὅτε ἀπαντᾶται :

*«Βασίλειος ἐκεῖνος ὁ πρότερον μὲν Κρήτης ἐπίσκοπος γενόμενος, διὰ δὲ τὴν τῶν Ἀγαρηῶν ἔξοδον εἰς Θεσσαλονίκην μετατεθείς»* κατὰ Νικήταν τὸν Παφλαγόνα, κατὰ δὲ ἄλλα κείμενα μεταποπισθεις ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου ἐπὶ βασιλέως Βασιλείου Α' (867 - 886). Διὰ μακρῶν συνεζήτησα τὸ θέμα ἄλλοτε ἀποδείξας ὅτι θὰ ἦτο ἀδύνατον ὁ Βασίλειος οὗτος νὰ διετέλει ἐν Κρήτη ἀρχιεπίσκοπος καὶ νὰ ἐπέζη ἔτι ἐπὶ τῆς β' πατριαρχείας τοῦ Ἰγνατίου (867 - 77) καὶ τὸ 866

νὰ καλῆται ὅπως μεταβῆ εἰς Ρώμην. Κατέληξα δ' εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οὗτος ἦτο οὐχὶ καθαρὸν ὑπερόριος ἀλλὰ ψιλῶ τίτλῳ Κρήτης κεχειροτονημένος κατὰ τὴν ἀ' πατριαρχεῖαν τοῦ Ἰγνατίου (847 - 58) καὶ πρὸς ἀπόκτησιν ἐπαρχίας μετετέθη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην περὶ τὸ 850.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Βασίλειος οὐδέποτε εἶδεν ἐκ τοῦ ἐγγύς τὴν μεγαλόνησον. Ὁ Βασίλειος οὗτος Θεσσαλονίκης ὁ ἀπὸ Κρήτης δέον ὅπως διασταλῆ ἀπὸ ἄλλου Βασιλείου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, ὁ ὁποῖος μετέχων τῆς Συνόδου τοῦ 879, ἐστάλη μετ' ἄλλων ἀρχιερέων διὰ νὰ πείσῃ Μητροφάνην τινὰ νὰ προσέλθῃ πρὸς τῆς Συνόδου καὶ ν' ἀπολογηθῆ. Ἐν τῇ Ε' πράξει ρητῶς οὗτος ὀνομάζεται «Βασίλειος ὁ θεοφιλέστατος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης», τὸ πρῶτον ρητῶς ὀνομαζόμενος Κρήτης καὶ οὐχὶ Γορτύνης καὶ ἀρχιεπίσκοπος καὶ οὐχὶ μητροπολίτης. Καὶ ὁ προκάτοχος τοῦ Βασίλειος καὶ ὁ πρὸ ἐκείνου Ἠλίας καὶ ὁ πρὸ αὐτῶν Ἀνδρέας ἦσαν Κρήτης καὶ οὐχὶ Γορτύνης, ἀλλὰ τὸ πρῶτον ἐπισήμως εἰς τὰ συνοδικὰ πρακτικὰ ὁ τίτλος τοῦ Κρήτης εἶναι ἀρχιεπίσκοπος καὶ οὐχὶ μητροπολίτης. Ὡς ἀρχιεπίσκοποι δὲ φέρονται καὶ οἱ μέχρι τοῦ 1204 ἐν συνεχείᾳ διατελέσαντες.

Πιθανὸν εἶναι ὅτι καὶ Ἀνδρέας τις (ἄλλος τοῦ ἀγιογράφου καὶ ρήτορος), γνωριζόμενος ἐκ βούλλας ἐχούσης οὕτω :

*Ἀνδρέαν Κρήτης πρόεδρον, Χριστέ, σῶζοις*

ἀνήκει εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα.

Πάντως ὁ τελευταῖος τῶν γνωστῶν ὑπερορίων ἀρχιεπισκόπων Κρήτης εἶναι ὁ Ἠλίας μητροπολίτης Κρήτης ὁ συγγραφεὺς δύο τοῦλάχιστον θεολογικῶν ἔργων : «Ἐξήγησις εἰς τοὺς λόγους Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου» καὶ «Ἀποκρίσεις πρὸς τινὰ μοναχὸν Διονύσιον περὶ διαφόρων αὐτοῦ Ἐρωτήσεων». Ἡ ἀρχιερατεία τοῦ Ἠλίου τούτου πρέπει νὰ τεθῆ πάντως μετὰ τὸ 920. Γνωρίζω ὅτι ὁ Ἠλίας οὗτος τοποθετεῖται μετὰ τὸ 961, ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω τί νόημα θὰ εἶχεν ἡ ἀναγραφή «*ποιηθεῖσα τῷ ἐστέλει μητροπολίτη Κρήτης Ἠλία ὑπερορίῳ τυγχάνοντι*» εἰς τὴν Ἐξήγησιν εἰς τοὺς λόγους τοῦ Γρηγ. τοῦ Θεολόγου. Μόνον πρὸ τοῦ 961 ἢ μετὰ 1221 ὁ Κρήτης θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ὑπερόριος. Ἄλλο πρόβλημα εἶναι διατί οὗτος γράφει ἑαυτὸν μητροπολίτην καὶ οὐχὶ ἀρχιεπίσκοπον, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 879 ὁ Κρήτης ἔφερε αὐτὴν τὴν προσωνυμίαν. Ἐκτὸς ἂν τὸ μητροπολίτης ὀφείλεται εἰς τὸν ἐκδότην τοῦ ἔργου τοῦ ἢ γραφέα τινὰ μεταγενέστερον τοῦ κώδικος.

#### Δ'

Ἡ Κρήτη ἀγιολογικῶς ἔχει ἱκανὸν ἐνδιαφέρον τόσον κατὰ τὴν πρῶτην βυζαντινὴν περίοδον, ὅτε συναντῶμεν τὸν Ἅγιον ἀπόστολον

Τίτον, τοὺς ἁγίους Λέκα Μάρτυρας, τοὺς ἁγίους ἀρχιεπίσκοπον Κύριλλον, ἐπίσκοπον Μύρωνα καὶ ἄλλους τοπικοὺς ἁγίους, εἰσελθόντας εἰς τὰ μνηαῖα τῆς Ἐκκλησίας Κων/λεως καὶ τῆς ὅλης Ὁρθοδοξίας, ὅσον καὶ μετὰ ταῦτα καὶ μέχρι τῶν Νεομαρτύρων τῆς Τουρκοκρατίας, οἱ ὅποιοι ἐθανατώθησαν διὰ τὸ μὴ ἀποστῆναι τῆς ὁρθῆς πίστεως καὶ προδώσουν τὸ βίπτισμα. Ὑπάρχουν δὲ καὶ ἅγιοι εἴτε Κρηῖτες δρᾶσαντες ἔξω τῆς Νήσου ὡς ὁ Ἄνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει<sup>15</sup> καὶ Ἄνδρόνικος ὁ ἐκ Κρήτης<sup>16</sup> ἢ Νικόλαος Στουδίτης ὁ ὁμολογητῆς († 868)<sup>17</sup>, Γρηγόριος ὁ ἐν Ἀκρίτῃ<sup>18</sup> καὶ πιθανῶς Κοσμάς Μαΐουμᾶ ὁ ὑμνογράφος<sup>19</sup> εἴτε μὴ Κρηῖτες, ὡς ὁ Πόντιος ἅγιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε<sup>20</sup>, ὁ ἐν Λακωνίᾳ νῦν τιμώμενος, εἰς τὸν ὅποιον ὀφείλομεν τὸ ταχύτερον ν' ἀνεγείρωμεν ναόν, τιμῶντες τὰς πρὸς τὴν Κρήτην μετὰ τὴν κατὰ τὸ 961

<sup>15</sup>) Ὁκτωβρ. 19, 20 († 766 ἢ 767). Πρβλ. ΒΗΓ<sup>3</sup>, 1957, I, 34 Νο 111-112. Μ. Γεδεών, Βυζ. Ἐορτ. Κων/λει 1899 σ. 178 (καὶ 221). — Migne, P. G. CXV, 1109 - 1128. — Β. Λαούρδας, Ὁ ἅγιος Ἄνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας, «Κρ. Χρ.» Ε', 1951, σσ. 32 - 60.

<sup>16</sup>) Πρβλ. Μ. Γεδεών, Ὁρθόδοξος Θεολογικὴ Ἐπιθεώρησις Α', 1922, σ. 58 : «ἀθλήσας ὑπὲρ τῶν ἁγίων εἰκόνων, περὶ οὗ μνεῖαν ψιλὴν εὐρίσκω ἐν τινι χει/φω : μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἄνδρόνικου, ὃς ὑπῆρχε τῆς κρητικῆς Νήσου γέννημα καὶ θρέμμα, ἠθλήσε δὲ ὑπὲρ τῶν ἁγίων εἰκόνων, ὡς καὶ Νικόλαος ὁ Στουδίτης».

<sup>17</sup>) Πρβλ. προηγουμένην σημείωσιν. Ἡ σύναξις του κατὰ τὸ Στουδιτικὸν ἐορτολόγιον τὴν 4ην Φεβρουαρίου, Πρβλ. Μ. Γεδεών, Βυζαντι. Ἐορτ., ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 221. Πρβλ. καὶ Λαοῦρδαν, «Κρ. Χρ.» Ε', 1951, σ. 60.

<sup>18</sup>) (5 Ἰανουαρίου). Πρβλ. Μ. Γεδεών, Βυζαντι. Ἐορτ., ἐν Κων/λει 1899, σ. 145. Ὁμοίως Η. Delhaye, Synax. Eccl. Const, στ. 372 - 4.

<sup>19</sup>) (Ὁκτωβρίου 15). Πρβλ. Ἄθ. Παπαδοπούλου Κεραμῆως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολ. Σταχυολογίας Α', 1897, σ. 271 - 302 : Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων παιρέων ἡμῶν Κοσμά καὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ τῶν ποιητῶν, ὅπου (σ. 271) γράφεται περὶ Κοσμά : «Ὁ μέγας οὗτος καὶ περιβόητος καὶ ἐν ἁγίοις θεοδόξος... παιρίδα δὲ ἔσχε τὴν Κρητῶν νήσον, ἐν ἣ καὶ γεννηθεὶς καί...» (λείπει ἡ συνέχεια).

Ἀντιθέτως τὸ Synax. Eccl. Constant, Ἐνθ' ἄνωτ. στ. 395 - 96 λέγει τὸν Κοσμᾶν Ἀγιοπολίτην, συναναστραφέντα παιδιόθεν μετὰ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.

<sup>20</sup>) L. Petit, BAG, 1926, 220 - 21. — ΒΗΓ<sup>3</sup>, 1957, II, 151 - 152, Nos 1366 - 1368 (26 Νομβρ.). Προχείρως πρβλ. : Σπ. Λάμπρου, Ὁ βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε «Νέος Ἑλλην.» Γ', 1906, σσ. 129 - 228 (σσ. 150 - 3 περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ ἑπταετοῦς διαμονῆς του κλπ.). — Τοῦ αὐτοῦ. Ὁ βαρβ. κώδιξ τοῦ βίου Ν. τοῦ Μ. αὐτόθι Ε', 1908, σσ. 301 - 304δ'. — Μελετίου Γυλιανοπούλου, Βίος, πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα καὶ ἁσματικὴ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφ. πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐν Ἀθήναις 1933. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τὸν ὅσιον Ν. τὸν Μ., ΕΕΒΣ Β'. 1936, σ. 414.

ἀπελευθέρωσιν ἡμῶν προσενεχθείσας ὑπηρεσίας, τὸ κήρυγμα, τὴν οἰκοδομὴν ναῶν καὶ τὴν ἄλλην ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης.

Λεδομένου ὅτι ἡ περὶ τὸ 826 κατάληψις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Μοζαράβων ἐγένετο βιαίως, θ' ἀνεμένε τις ὅτι εἰς τὸ μαρτυρολόγιον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας θ' ἀνευρίσκειτο μέγα πλῆθος μαρτυρησάντων ὑπὲρ τῆς πίστεως Κρητῶν, τότε καὶ μετὰ ταῦτα κατὰ τὸν ἐπιβληθέντα, ὡς ἐλέγετο, ἐξισλαμισμὸν καὶ κατὰ τὰς μάχας τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ τὰς πρὸς λύτρωσιν τῆς Νήσου ἐπιχειρηθείσας ἐκστρατείας. Πλὴν τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτως. Ἡ κατάληψις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἐγένετο ἄνευ ὀργανωμένης ἀντιστάσεως, λόγῳ τῆς ἀπασχολούσης τὸ Βυζάντιον στάσεως τοῦ Θωμᾶ καὶ τῆς ἀπουσίας τοῦ στόλου, ἡ παθητικῆς τιμῆς στάσεως τοῦ πληθυσμοῦ σχέσιν ἐχούσης πρὸς τὴν εἰκονομαχίαν. Ἄλλωστε τὸ θέμα Κρήτης δὲν φαίνεται ὅτι διέθετεν ἑτοιμοπολέμους δυνάμεις ἐκστρατείας. Οὐδεμία μένει πάντως εἰς ἐμὲ ἀμφιβολία, ὅτι, παρὰ τὴν ἔλλειψιν ὀργανωμένης ἀμύνης, ἡ ἐπιβληθεῖσα βία, ὁ ἐξαναγκασμὸς τῶν Κρησῶν νὰ συζευχθοῦν ἀλλοθρήσκους, ἡ σύλληψις τῶν ἱερῶν, θὰ ὠδήγησε πολλοὺς πρὸς τὸ μαρτύριον, καὶ δὴ πολεμικοὺς ἄνδρας εἴτε κατ' ἐπάγγελμα ἢ κατ' ἔφεσιν. Τούτων ἡ μνήμη δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀφηρωϊσθῆ διαρκούσης τῆς ἀραβοκρατίας ἐν Κρήτῃ, καὶ διὰ τὸ χαμηλὸν τῆς θρησκευτικῆς στάθμης καὶ διὰ τὸν φόβον τῶν κατακτητῶν, ὡς καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν μοναστικῶν κέντρων διὰ τῶν ὁποίων ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω ἐπεβάλλετο ἡ ἀγιοποιήσις εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, συνήθως διὰ τῆς συνθέσεως ἀκολουθίας ψαλλομένης τὴν ἐπέτειον ἡμέραν τοῦ μαρτυρίου ἢ τοῦ θανάτου τοῦ ὁσίου ἢ μάρτυρος. Ἡ μόνη ἐξαιρέσις ἀφορᾷ εἰς ἐπιφανῆ ἄνδρα Παφλαγόνα, τὸν μάλιστα Σέργιον Νικητιάτην, (Ἰουνίου κη') ἀποθανόντα ἐν Κρήτῃ κατὰ τινα ἐκστρατείαν ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ', τοῦ ὁποίου ἦτο συγγενῆς. Ὁ μάλιστα Σέργιος εἶχεν οἰκοδομήσει παρὰ τὴν Νικομηδείαν τὴν Μονὴν τῆς Θεοτόκου τοῦ Νικητιάτου, ὅπου καὶ ἀργότερον ἐθρησαυρίσθησαν τὰ λείψανά του. Ἡ συμπτωματικὴ ταφή του ἐν Κρήτῃ (εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Μαγίστρου, ὡς φέρεται εἰς τὸ συναξάριον) οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν ἀγιοποίησίν του, ὀφειλομένην εἰς τὴν ιδιότητά του ὡς κτίτορος τῆς ἐν Νικομηδείᾳ Μονῆς καὶ εἰς τοὺς ὑπὲρ τῶν εἰκονοφίλων ἀγῶνας του<sup>21</sup>. Ὅταν δὲ πάλιν ἠλευθερώθη ἡ Κρήτη οὐδένα βλέπομεν νὰ ἐτίμησε διὰ τοῦ μαρτυρικοῦ στεφάνου τῶν ἀθλησάντων κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν ἢ τῶν πεσόντων κατὰ τὴν ἀπελευθέρ-

<sup>21</sup>) Hip. Delehaye, *Synax. Eccl. Const.*, 777 - 8 (Bruxelles 1902).—  
H. Grégoire, *Un grand homme inconnu : Le magistre et logothète Serge le Nicétiate*, περ «Byzantion» VII, 1933, σσ. 515 - 550.

ρωσιν. Τοῦτο ἐφαίνεται μοι πάντοτε δισεξήγητον, ἀλλ' ἐσχάτως κατέληξα εἰς τὸ νὰ δώσω εἰς τὴν τοιαύτην ἀγιολογικὴν ἐρμησίαν τὴν ἐπομένην ἐρμηνείαν: Εἶναι γνωστὴ ἡ διφυὴς προσωπικότης τοῦ Νικηφόρου Φωκά, ἀνδρὸς ἀσκητικοῦ μὲν ἀλλ' οὐχὶ ἀγεύστου τῶν ἐγκοσμίων, καὶ πρῶτον καὶ δεύτερον γάμον συνάψαντος, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑποσχομένου εἰς τὸν Ἀθανάσιον τὸν Ἀθωνίτην ὅτι θὰ συνασκητεύσῃ μετ' αὐτοῦ ἐν τῷ Ἀγίῳ Ὁρει καὶ προμηθεύσαντος τὰ ἀναγκαῖα (καὶ δὴ τὸ πρῶτον ἐκ τῶν λαφύρων τῆς Κρήτης) πρὸς οἰκοδομὴν τῆς Μεγίστης Λαύρας, τοῦ περικλεοῦς τούτου σεμνώματος τῆς Ὁρθοδοξίας—τοῦ ὁποίου μετὰ διετίαν ὁμοίως θὰ ἐορτάσωμεν τὴν χιλιετηρίδα—ἐξ ἄλλου δὲ συνεχῶς στρατεύοντος καὶ κατατριβομένου ἐν πολέμοις καὶ μάχαις. Ὁ Νικηφόρος ὁ προστάτης τῶν ἀσκητῶν ἀπηγόρευσε διὰ λόγους πολιτικοῦς τὴν καθίδρυσιν νέων μοναστηρίων καὶ τὴν περιουσιακὴν αὔξησιν αὐτῶν, διότι πρωτίστως ἤθελε νὰ προστατεύσῃ τοὺς ἀπομάχους, τοὺς ἐφέδρους πολεμιστὰς τῆς ἐποχῆς, διὰ τῶν ὁποίων κατενίκησε τοὺς Σαρακηνοὺς ἐν Κρήτῃ, Συρίᾳ, Κύπρῳ. Ἡ στάσις τοῦ αὐτοῦ ἔφερεν αὐτὸν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν πατριάρχην Πολύευκτον, εὐνοῦν μὲν πρὸς τὸν στρατηγόν, ἀπολύτως ὁμῶς προσηλωμένον πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν. Ὁ Νικηφόρος ἐγνώριζεν ὅτι οἱ μουσουλμάνοι Ἀραβες πίπτοντες εἰς τὰς μάχας εἶχον τὴν ὑπόσχεσιν τῶν θρησκευτικῶν ἀρχηγῶν τοῦ Ἰσλάμ ὅτι θὰ εἰσήρχοντο εὐθὺς εἰς τὸν Παράδεισον, δικαιοῦμενοι δι' ὅσα ἐκακούργησαν κατὰ τῶν ἀπίστων. Τί τὸ φυσικώτερον παρὰ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸ Οἶκουμ. Πατριαρχεῖον, ἵνα καὶ οἱ Βυζαντινοὶ πολεμισταὶ οἱ πίπτοντες μαχόμενοι ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος θεωρηθῶν ἅγιοι; Ὁ πατριάρχης ἐν τούτοις Πολύευκτος ἀντέστη, ἐπικαλούμενος διάταξιν τοῦ Μεγ. Βασιλείου, καθ' ἣν ὁ στρατιώτης ὁ νομίμως μαχόμενος καὶ φονεῦν τὸν ἐχθρόν, κωλύεται τῆς ἱερωσύνης ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνίας ἐπὶ τινα χρόνον. Πῶς οἱ φρονεῖς θὰ ἠδύναντο νὰ ἀγιοποιηθῶν; Ἡ στέρησις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἦτο ἁμάρτημα καὶ τὸν ἱερωμένον τούτον (τὸν πτοχ. Πολύευκτον), τὸ ὁποῖον δὲν ἰσοφάριζεν ὁ σκοπὸς ἐξ οὗ προεκαλεῖτο. Ὑπέκειτο βεβαίως πνεῦμα ἐκδικήσεως τινὸς πρὸς ὅσα κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ἔλαβε μέτρα ὁ Νικηφόρος εἰς τὴν πατριαρχικὴν ταύτην ἀρνησιν, πάντως ἡ αἰτία τῆς ἐλλείψεως στρατιωτῶν - ἁγίων ἢ νεομαρτύρων (κατὰ τὸ πρότυπον τῶν ἐν Ἀμορίῳ) εἰς τοῦτο ὀφείλεται. Ὅτι δέ, ἐκ τῶν δύο ἱερῶν ἐθναποστόλων τοῦ Νίκωνος καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ξένου, μόνον ὁ δεύτερος ἐτιμῆθη ἐν Κρήτῃ<sup>22</sup>, νομίζω ὅτι εὐκόλως ἐξη-

<sup>22</sup>) Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη. Ὑμνογραφικὰ καὶ ἀγιολογικὰ Ἰωάννου τοῦ Ξένου καὶ τρεῖς νέοι συγγραφεῖς κανόνων, ΕΕΒΣ Κ', 1950, σσ. 314 \*

γείται ἐκ τῆς μετασταθμεύσεως τοῦ Μετανοεῖτε εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τῆς μὴ οἰκοδομῆς καὶ ὀργανώσεως ὑπ' αὐτοῦ μοναστηρίων, ἐνῶ ὁ Ἅγιος Κύριλλος Γιάνης ἢ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐρημίτης τοῦ Γουβερνέττου (διότι τὸ αὐτὸ πρόσωπον εἶναι τὸ τιμώμενον ἐν Κυδωνία, Κισάμῳ καὶ εἰς τὰ Μυριοκέφαλα) ἀκριβῶς ἐτιμήθη διὰ τὰ μοναστήρια τὰ ὁποῖα ἔκει καὶ ἄλλοῦ (εἰς τὰ Δράμια π. χ. ἢ εἰς τὸν Κοιμηλῆ τοῦ Ἀκρωτηρίου Μελέχα) ἵδρυσεν. Ἄλλως τε ὁ ἅγιος Ἰωάννης οὗτος ὁ Ξένος ἐκοιμήθη ἐν Κρήτῃ καὶ πολλοὶ ὑμνογράφοι καὶ συναξαρισταὶ διακονοῦν μετὰ ταῦτα καὶ διαφοροποιοῦν τὴν μνήμην του. Τοῦτ' αὐτὸ λεκτέον καὶ διὰ τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον τὸν Ἀθωνίτην, τὸν ἰδρυτὴν τῆς Λαύρας. Μολονότι ἐπεσκέφθη τὴν Κρήτην κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 960/961 καὶ παρρεθάρουσε καὶ στρατηγὸν καὶ στρατὸν κατὰ τῶν Ἀράβων, ἐν συνεχείᾳ δὲ φαίνεται καὶ πάλιν ἐλθὼν εἰς τὴν μεγαλόνησον, ὅμως δὲν ἐτιμήθη ὡς ὅσιος ἐν αὐτῇ ἀλλ' ἐν τῇ Μονῇ καὶ τῷ Ὄρει τῆς μετανοίας του, ὅπου ἤθλησεν, ἐγκατεβίωσε καὶ ἐκοιμήθη.

Ἄλλὰ θὰ εἶπη τις, ὅτι ἐπιφανέστατος ἅγιος τῆς ἀραβοκρατίας εἶναι ὁ μητροπολίτης Γορτύνης Κύριλλος Β', πεσὼν κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως ταύτης. Δυστυχῶς μολονότι τοῦτο παραδίδεται ὑπὸ τινων βυζαντινῶν συγγραφέων μεταγενεστέρως καὶ κατὰ κόρον ἐγράφη παντοῦ καὶ ἐπεκράτησεν, πρόκειται περὶ ἀνυπάρχτου ἱστορικῶς προσώπου καὶ περὶ παρανοήσεως ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἐξήγαγεν ἡμᾶς ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Ἰω. Β. Παπαδόπουλος ἤδη ἀπὸ τοῦ 1940<sup>23</sup>. Ἦτο ἤδη ὑποπτον ὅτι ὠμίλου περὶ μητροπολίτου Γορτύνης, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ προκαθήμενος ἐκαλεῖτο ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης. Ἀπλούστατα ἐγένετο σύγχυσις πρὸς τὸν ἅγιον Κύριλλον ἐπίσκοπον Γορτύνης καὶ μάρτυρα ἐπὶ Δεκίου καὶ Μαξιμιανοῦ (Σεπτ. 5). Πῶς προήλθεν ἡ σύγχυσις;

Ὁ ἱστορικὸς τοῦ δεκάτου αἰῶνος Γενέσιος, ὁμιλῶν περὶ καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἀνεμνήσθη τοῦ ἐν λόγῳ μάρτυρος καὶ ἐγράψεν: «*Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ νήσῳ (= Κρήτῃ) Κύριλλος ὁ θαυμάσιος, ὁ Γορτύνης ἐπισκοπήσας τῆς πόλεως, ὑπὲρ Χριστοῦ ὡς ἱερεῖον ἄμωμον ἐσφαγίαστο*» (Βασιλεία βιβλ. 2, 48, 7 ἐξ., Bonn). Τοῦτο ἐπιπολαίως, μετέφερεν, ὁ καὶ εἰς ἄλλα τερατωδῶς σφαλόμενος, Συναχιστής τοῦ Θεοφάνους, μεταβαλὼν τὸν τοπικὸν εἰς χρο-

330. — Ἄναστ. Ὁρλάνδου, Δύο βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Δυτ. Κρήτης Β') Ὁ Ἅγιος Κύριλλος Γιάνης τοῦ Ἀλυκιανοῦ - Κουφοῦ, «*Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*» Η', 1955 - 1956, σσ. 170 - 205. Πρβλ. καὶ τὰ ἐμὰ ἐν «*Κρ. Χρ.*» Β', 1948, σσ. 47 - 72.

<sup>23</sup>) Ὑπάρχει καὶ δεῦτερος ἅγιος Κύριλλος ἐπίσκοπος Γορτύνης; ΕΕΒΣ ΙΣ', 1940, σσ. 247 - 251. Πρβλ. Τωμαδάκη ν, ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 72 - 73.

νικὸν προσδιορισμὸν (τότε ἀντὶ ἐν ταύτῃ): «τότε καὶ Κύριλλος ὁ Γορτύνης πρόεδρος, ἐπεὶ μὴ τούτοις εἰς ἄρνησιν ἐχώρει Χριστοῦ, ὡς ἱεροεῖον ἄμωμον ἐσφαγίαστο» (Β', 22, Βοηθ σ. 77, 17 - 18). Τοῦτο κατόπιν ἐπανελήφθη ὑπὸ τοῦ Ψευδο-Συμεῶνος, ἕως οὗ κατήντησε περὶ τὰ τέλη τοῦ ἰα' ἢ ἀρχᾶς τοῦ ιβ' εἰς τὸν Γεώργιον Κεδρηνόβ, ὄπου: «Τότε δὴ καὶ ὁ Κύριλλος Γορτύνης πρόεδρος στέφει τελειοῦται μαρτυρικῶ, μὴ θελήσας ἀρνήσασθαι τὸν Χριστόν» (Σύνοψις Ἱστοριῶν Β' 94, 18 - 19, Βοηθ). Παρὰ τὰς ἱστορικὰς ταύτας παραποιήσεις, ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία οὐδέποτε οὔτε ἀκολουθίαν, οὔτε συναξάριον, οὔτε ἄλλο ἀγιολογικὸν κείμενον ἀφιέρωσεν εἰς τὸν ἀνύπαρκτον ἅγιον. Εὐνόητον δ' εἶναι ὅτι δὲν εἰσῆλθε ποτὲ εἰς τὸ ἑορτολόγιον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἔλαβον τὸν κόπον νὰ παρατηρήσουν οἱ παλαιότεροι μελετηταί.

Συμφώνως πρὸς ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω, οὐδεὶς ἅγιος ἢ ὅσιος Κρήτης τῆς Ἀραβοκρατίας ὑπάρχει ἔχων σχέσιν πρὸς τὰς πολεμικὰς ἐνεργείας κατὰ τῶν Ἀράβων ἢ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Νήσου ἢ τὸν ἐκμουσουλμανισμὸν τῶν ἐντοπίων, εἰ μὴ ὢν ὁ Θεὸς οἶδε τὰ ὀνόματα. Συνάγεται δ' ὅτι ὁ μάλιστα Σέργιος ἐτάφη εἰς ὀρθόδοξον μονὴν ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν, πρᾶγμα ὅπερ δηλοῖ ὅτι δὲν εἶχον ἐκλείψει τὰ ἱερὰ σκηνώματα ἐκ τῆς Νήσου. Αἱ λοιπαὶ εἰδήσεις, πλὴν τῶν ἐκ τοῦ Καμενιάτου, προέρχονται ἐκ τῶν μεταγενεστέρων, περὶ οἰκοδομῶν ναῶν εἴτε ὑπὸ τοῦ μαγίστρου Νικηφόρου, εἴτε ὑπὸ τοῦ ἐπταετίας δὴν διατρίψαντος καὶ ἀναδιοργανώσαντος τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν Νίκωνος τοῦ ἐκ Πολεμωνιακοῦ Πόντου, τοῦ ἀποκλιθέντος Μετανοεῖτε ἐκ τῆς γραφικῆς φράσεως «Μετανοεῖτε, ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν» ἣς ἐποιεῖτο συχνοτάτην παρακελευστικὴν χρῆσιν ἐν Κρήτῃ. Ἀκόμη ἐκ τῆς ἐπιδημίας τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίου, περὶ ἣς ἤδη καὶ εἵπομεν προηγουμένως καὶ ἐγράψαμεν ἐσχάτως<sup>24</sup>, ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁποῖου μανθάνομεν περὶ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν «ἀθεωτάτων Κρητῶν» (οὕτω δ' ἐκαλοῦντο οἱ ἀραβόκρητες) καὶ τοῦ ληϊσμοῦ τοῦ Ὅρους, εἴτε ἐξ ἐπιδημίας εἰς Κρήτην μοναχῶν τοῦ ὄρους Λάτιμου τῆς Ἰωνίας πρὸς ὑπὸ τοῦ μαγίστρου Νικηφόρου, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς στρατείας αὐτοῦ, ἐπίλυσιν τῶν διαφορῶν των<sup>25</sup>, εἴτε ἄλλως. Πράγματι ὁ βίος Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας († 872, 9 Νοεμβρίου) τῆς σὺλ-

<sup>24</sup> Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης ἐν Κρήτῃ (1961 μ. Χ.) καὶ ἡ κρίσις τῆς Μεγίστης Λάρας, «τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῷ Ἰωβηλαίῳ τοῦ μητρ. Φιλίππων - Νεαπόλεως - Θάσου Χρισσοστόμου» Ἀθήναι 1960, σσ. 59 - 65.

<sup>25</sup> Βίος τοῦ ἁγίου Παύλου τοῦ ἐν Λάτρω, Πηρβλ. Schlumberger, Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς (μετάφρ., Λαμπρῆδη) 1917, σ. 108 σημ.



ληφθείσης ὑπὸ Ἀραβοκρητῶν πειρατῶν καὶ ἀθλησάσης ἐν Πάρῳ<sup>26</sup>, ἢ τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐν οἷς καὶ τὸ περὶ τοῦ ἀρπαγέντος ἐκ Λέσβου παιδὸς ὁ ὁποῖος ἐπανήχθη θαυμασίως εἰς τὸν οἶκον του<sup>27</sup>, ὁμιλοῦν περὶ τῆς δράσεως τῶν φοβερῶν πειρατῶν οἱ ὁποῖοι Ἀραβες, Ἀφροὶ, Κρητῆς ἢ Κρηταὶ ἁπλῶς ἀναφερόμενοι, ἐλήϊζον τὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰς νήσους καὶ κατέστησαν ἐπὶ αἰῶνα καὶ πλέον ἢ μάλιστα τῆς περιοχῆς. Ποῖαν δὲ θρησκείαν εἶχον οὗτοι, οἱ ἀρνησιθρησκοὶ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καλούμενοι, δὲν ἔχω πάντοτε νὰ εἶπω, παρατηρῶ μόνον ὅτι τινὲς τούτων, καὶ ἂν ἦσαν ἀρνησιθρησκοὶ, δὲν ἀπέβαλον τὰ χριστιανικά των ὀνόματα, ὡς ὁ Φώτιος (881) καὶ ὁ τὴν Θεσσαλονίκην δαμάσας (904) Λέων ὁ Τριπολίτης.

Ἐδῶ ἴσως εἶναι πρόσφορον ν' ἀναφέρω τὸ χωρίον Λέοντος τοῦ Διακόνου, τοῦ βασικωτέρου τῆς ἐκστρατείας εἰς Κρήτην τοῦ Νικηφόρου ἱστοριογράφου, ὁ ὁποῖος Λέων ὁμιλεῖ περὶ τῶν γητευμάτων ἀχρείου γυναικοῦ κατὰ τὴν διάρκειαν ἐπιθέσεως τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τοῦ Χάνδακος: «*Ἐν ᾧ δὲ ὁ στρατηγὸς τὴν ἴλην κατὰ μέτωπον ἐκρατύνετο καὶ εἰς πλαίσιον τῆς δυνάμεως συνέττατε, γόναιον ἐταιρικόν, ἀκκιζόμενόν τε καὶ θρυπτόμενον, ἰταμὸν ἐπιεικῶς τυγχάνον καὶ ἀναιδές, τῶν προμαχόνων προκόπτον, γοητείας ἐποιεῖτο καὶ ἐπωδάς. Λέγεται γὰρ κατόχους εἶναι Κρητῆτας μαντεῖαις καὶ βωμολοχίαις καὶ πλάναις, πρὸς τῶν Μανιχαίων καὶ τοῦ Μωάμεθ παρελιηφότης ἀνέκαθεν*» (Bonn σσ. 24 - 5). Ἄντι λοιπὸν ἱερῶν τελετῶν οἱ ἀραβόκρητες ἐχρησιμοποιοῦν μαγείας πρὸς ἐξορκισμὸν τῶν ἐπιτιθεμένων. Τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ κατηγορήσῃ ὁ Λέων ὁ Διάκονος τοὺς Κρητῆτας (οὐχὶ τοὺς μουσουλμάνους) ὡς μανιχαίζοντας ἢ καὶ πλάνας τοῦ Μωάμεθ δεχθέντας. Ἐπόμενον ἦτο ὅτι χωρὶς ἐκκλησιαστικὴν ἀναφορὰν πρὸς τὸ πατριαρχεῖον, χωρὶς κληρὸν δρῶντα ἐλευθέρως, ἴσως δὲ καὶ χωρὶς τῶν ἀναγκαίων ναῶν, οἱ Κρητῆτες κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀραβοκρατίας ὑπέπεσαν καὶ εἰς πλάνας, δεχόμενοι λαϊκὰς δοξασίας οἷαι τὰ μαντεύματα καὶ αἱ γοητεῖαι, διὰ τὰς ὁποίας ἄλλως κατηγοροῦνται πεντακόσια ἔτη μετὰ ταῦτα καὶ ὑπὸ Ἰωσήφ τοῦ Βρυεννίου. Ὅμως ἐπὶ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Β', διηγεῖται ὁ Λούκας (Bonn 185 - 186) περὶ τιμωρίας τοῦ προδότου διερ-

<sup>26</sup>) Synax. Eccl. Constant. στ. 206 - 207.—BHG<sup>3</sup>, 1957, Nos 1723 - 1724. — L. Petit, BAG σ. 273 - 4. — Θεοφίλου Ἰωάννου, Μνημεῖα Ἁγιολογικὰ ἐξ οὗ μετεφράσθη νεοελληνιστὶ ὑπὸ Κ. Ι. Ναυπλιώτου, Ἐκατονταπυλιανῆς Πάρου τὰ σωζόμενα, Ἀθῆναι 1912, σσ. 38 - 58.

<sup>27</sup>) Synax. Eccl. Const. στ. 623 - 626 (23 Ἀπριλίου). *Miracula S. Georgii*, edidit J. B. A u f h a u s e r, Lipsiae 1913, σσ. 100 - 103: *De juveno Mytilenaeo capto* Ἐτερον θαῦμα. — Τομαδάκης, ΕΕΒΣ Α', 1960, σ. 33.

μηνέως τοῦ παλατίου Θεολόγου Κόρακος, καὶ ἀναφερόμενος εἰς τοὺς τῆς βασιλικῆς Πύλης Κρήτας φύλακας λέγει : «*ἦσαν γὰρ Κρηῖται ἀεὶ πιστότατοι καὶ ζῆλον θεῖον ἔχοντες πρὸς τὰ τεμένη ἁγίων καὶ εἰς τὰ σφῶν λείψανα καὶ εἰς τὸ βασίλειον τῆς Πόλεως*». Τοῦτο ἀποδεικνύει ἡ σθεναρὰ αὐτῶν προσήλωσις διαρκούσης τῆς Φραγκοκρατίας πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ ἡ πρωτοβουλία τοῦ κλήρου τότε καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας διεξαγωγῆ τῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήματων, καὶ ἡ ὅλη συντήρησις τῆς ἐθνικῆς παιδείας, τῆς πίστεως καὶ τῆς μορφώσεως.

## Ε΄

Ἐπανειλημμένως γράψας περὶ τοῦ ρόλου ὃν διεδραμάτισαν οἱ ἅγιοι Νίκων ὁ Μετανοεῖτε καὶ Ἰωάννης ὁ Ξένος ἐν Κρήτῃ, ἔτι δὲ καὶ ἐσχάτως ἀναιρέσας τὴν πλάνην τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν περὶ ἐθνολογικῆς ἀλλοιώσεως τῆς Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν, δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἐπαναλάβω ἐνταῦθα τὰ αὐτὰ πράγματα, οὐδὲ νὰ ἐξηγήσω λεπτομερῶς τί ἔπραξαν οἱ ὡς ἄνω ἅγιοι ἄνδρες. Πετῶντι καλάμῳ μόνον θὰ προσπαθῆσω νὰ δώσω εἰκόνα τῆς καταστάσεως τῆς Κρήτης ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς ἀπόψεως κατὰ τὰ μεταξὺ τοῦ 826 καὶ 1000 ἔτη :

Ἡ κατάληψις τῆς Νήσου δὲν μοῦ φαίνεται ὅτι συνετελέσθη ἀμέσως, οὔτε τόσον βιαίως ὅσον ὑποτίθεται συνήθως, διότι ἄλλως θὰ ἐγέννα πολλὴν τὴν ἀντίδρασιν, ἤρχισε δ' ἀπὸ τὰ παραθαλάσσια κέντρα. Αἱ βυζαντιναὶ ἀρχαί, πολιτικαὶ καὶ ἐκκλησιαστικαὶ κατελύθησαν, ὁ πληθυσμὸς ἠρημώθη ἢ ἐνοθεύθη ὡς πρὸς τὰ κέντρα ταῦτα. Πάντως διὰ τὰ πρῶτα πενήκοντα ἔτη θὰ ὑπῆρχον ἐπὶ τῆς Νήσου τὰ ὑπολείμματα τῶν προκεχειροτονημένων ἢ προκεχειροθετημένων κληρικῶν καὶ μοναστῶν, ἂν δ' ἀληθεύῃ καὶ διὰ τινὰς ἀκόμη δεκαετηρίδας ὅτι ἡ Γορτύνη καὶ ἡ Κυδωνία ἔμειναν ἀνάλωτοι, θὰ ἦτο δυνατὸν δι' ἰσόχρονον πρὸς τὴν αὐτονομίαν τῶν διάστημα νὰ ἐχειροτονοῦντο κληρικοὶ διὰ τὰς πόλεις ταύτας καὶ τὰς ὄρεινὰς ἐπαρχίας, ἀλλ' ἴδρυσις ναῶν ἢ συντήρησις ἱερῶν καταστημάτων θ' ἀπέβη ὀλωσιδίου δύσκολος καὶ σπανία. Ὡς ἐκ τούτου κατὰ τὸ 961 καὶ οἱ ἐπιζῶντες κληρικοὶ θὰ ἦσαν ἐπὶ τόπου ὀλίγοι καὶ ὀλιγώτερα τὰ ἐνδιατήματα αὐτῶν. Παροιμία Κρητῶν ὑπῆρχε πάντοτε ἐν Κων/λει καὶ τοῦλάχιστον εἰς Ἱεροσόλυμα ἐκ τῶν ἀραβοκρατουμένων χωρῶν. Ποῦ ἐσπούδασεν ὁ Ἰωάννης ὁ Ξένος δὲν γνωρίζομεν, πάντως ἦτο Κρηῖς γεννηθεὶς εἰς τὴν Σίβαν, ἴσως ἐξεπαιδεύθη εἰς τὴν Κων/λιν. Τὰ ἑλληνικά του πᾶν ἄλλο δεικνύουν ἀπὸ ἀμάθειαν καὶ ἄγνοιαν, τὸ δὲ σχέδιόν του ν' ἀναζωπυρηθῇ ὁ ἐν Κρήτῃ μοναστικὸς βίος ἀποβλέπει εἰς τὴν δημιουργίαν πνευματικῶν πυρῆνων παιδεύσεως,

Ἐὰν τώρα ὑπολογίσωμεν ὅτι τὸ 843, ὅτε ἀνεστηλώθη μετὰ τῶν εἰκόνων ἡ Ὁρθοδοξία, εἶχεν ἤδη ὀλοκληρωθῆ ἡ κατάληψις τῆς Νήσου, τότε πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι — ἀνεξαρτήτως τῶν εἰκονοφίλων διαθέσεων τοῦ λαοῦ — ὁ κληρὸς τοῦ 826 ἦτο εἰκονομάχος. Δεδομένου δ' ὅτι ἀπέκόπη ἡ Νῆσος τῆς ἐκκλησιαστικῆς κανονικῆς ἀναφορᾶς πρὸς τὴν Κων/λιν καὶ ὅτι πάντως διετέλει περὶ τὰ τέλη τῆς ἀραβοκρατίας μὲ ἡλαττωμένον κληρὸν χωρὶς ἐπισκόπους, ἦτο ἀνάγκη ἀναπροσαρμογῆς τῆς Νήσου εἰς τὴν ἐν Κων/λει πολιτικὴν τόσον ἀπέναντι τῆς εἰκονομαχίας ὅσον καὶ τῶν προκυψασῶν πρὸς τὴν Δύσιν διαφορῶν, αἱ ὁποῖαι συνεζητήθησαν ἐνῶ ἡ Κρήτη ἐδοῦλευν.

Ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἐνῶ οἱ Ἄραβες, φωτισθέντες ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν Περσῶν, ἦσαν λαὸς πεπαιδευμένος, ὑψηρῶν τὰς Τέχνας, τὴν Ποίησιν καὶ τὰς Ἐπιστήμας, ἀνεγείρων μνημεῖα καὶ διὰ τοῦ λόγου καὶ διὰ τῶν λίθων, οἱ καταλαβόντες τὴν Κρήτην Μοζάραβες ἦσαν ἀμέτοχοι πάντων τούτων τῶν ἀγαθῶν, πειραταὶ δὲ καὶ λησταί. Δοθέντος δ' ὅτι συνανεμίγησαν μετὰ τῶν ἐντοπίων, ἡ προκύψασα ποιότης εἶχε τι τὸ ἠϋξιμένον εἰς τὸ ἀρεϊμάνιον καὶ τὴν ἀδικίαν, οὐδεμίαν δὲ διάθεσιν πολιτισμοῦ. Ὡς ἐκ τούτου οὐδὲν ἀπολύτως μνημεῖον ἀφήκαν ἐν Κρήτῃ, οὔτε ἐνεπίγραφον οὔτε χειροποίητον. Ἀμαθοῦς δ' ὄντος καὶ ἀγροίκου τοῦ κυρίου, δυσκόλως ἡμεροῦται τὸ ὑπάρκον. Πῶς ἦτο δυνατόν οἱ ὑπολειφθέντες Κρητῆς τοῦ 961, ἀγρόται καὶ ὄρεινοί, ἀπαιδευτοὶ καὶ μὲ ἑλλιπῆ θρησκευτικὴν διαπαιδαγώγησιν, νὰ εὐρίσκοντο εἰς τὴν ὀρθὴν ὁδόν; Ἔσχον ὡς ἐκ τούτου ἀνάγκην νὰ ἀκούσουν τὴν προδρομικὴν παρακείμεσιν **ΜΕΤΑΝΟΕΙΤΕ** ἀπὸ στόματος τοῦ ὀσίου Νίκωνος, καὶ νὰ ἴδουν ἀνεγειρομένους εἴτε ὑπὸ τοῦ Φωκά, εἴτε ὑπὸ τοῦ Νίκωνος, εἴτε μετὰ ταῦτα ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Ξένου τοὺς ναοὺς καὶ τὰ μοναστήρια αὐτῶν.

Σεβασμιώτατε, Κυρίαί, Κύριοι,

Αὕτη περίπου εἶναι ἡ εἰκὼν τὴν ὁποῖαν σήμερον δυνάμεθα νὰ συνθῆσωμεν περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν. Συνάπτεται δὲ τὸ θέμα πρὸς τὴν ὄλην ὑπόθεσιν καὶ γεννᾷ σχετικούς προβληματισμούς. Ἐὰν ὁ ἐπιστήμων δὲν δύναται πάντοτε διὰ τῆς ἐρεῦνης νὰ λύσῃ πάντα τ' ἀνακύπτοντα ζητήματα, ὅμως εἶναι εὐτυχῆς τοποθετῶν αὐτά, ὥστε νὰ εἶναι ζητήματα τοῦ μέλλοντος. Τοῦτο συνέβη καὶ ἐν προκειμένῳ ἀπὸ πολλῶν πλευρῶν. Ὅπως δὴποτε ὅμως ἐν νομίῳ ὅτι εἶναι ἀπὸ τοῦδε σταθερὸν τῆς ἐπιστήμης συμπέρασμα: Ὅτι ἡ Ἀραβοκρατία θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχη ὀλεθρίας συνεπειὰς διὰ τὸν πληθυσμὸν τῆς μεγαλονήσου, καταστρέφουσα τοὺς ἐν αὐτῇ ἀπογόνους τῶν Ἑτεοκρητῶν, τῶν Ἀχαιῶν καὶ τῶν Δω-

ριέων, διὰ τῆς ἀποβολῆς τῆς διαχωριστικῆς ιδιότητος τοῦ Χριστιανοῦ. Τοῦτο δὲν ἐγένετο εἰς ὄσπιν κλίμακα ὑπετέθη, χάρις εἰς τὴν συντηρητικότητα καὶ τὴν θεοσέβειαν τοῦ ἀγροτικοῦ στοιχείου ἰδίᾳ καὶ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἀπεριόριστον ἐπήρειαν τῶν ὀρθοδόξων κέντρων. Τὸ γεγονός τοῦτο ἔδωκεν εἰς τὴν ἀνανεωθείσαν ἀπὸ τοῦ 961 – 1204 Κρήτην τὴν δυνατότητα νὰ διατηρήσῃ μετὰ ταῦτα καὶ ἐπὶ ἑπτὰ ὀλοκλήρους αἰῶνας τὸν Ἑλληνισμόν της, τὴν γλῶσσαν, τὴν θρησκείαν, τὰ ἥθη καὶ ἔθιμά της καὶ νὰ διεκδικῇ ἀδιαλείπτως τὴν θέσιν της ὡς ἐλευθέρου λαοῦ ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἑλληνικῆς Πατρίδος, τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας.